

Мякушко Оксана,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту спеціальної педагогіки та психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЗІ СТВОРЕННЯ ОПТИМАЛЬНИХ УМОВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Надання дієвої допомоги дітям з порушеннями інтелектуального розвитку (особливо в рамках організації інклюзивної освіти) є важливим питанням сьогодення. Грамотно організована індивідуальна комплексна програма розвитку (і бажано, розпочата з якомога раннього віку) дозволяє більш ефективно долати освітні бар'єри та освітні труднощі дітей завдяки не тільки корекції вже наявних відхилень у розвитку, але й попередження появи вторинних порушень, що в цілому максимально збільшує шанси дітей на реалізацію власного потенціалу особистості та надає змогу досягти максимально можливого для кожної дитини рівня освіти та інтеграції в життя суспільства. І необхідно кроком для організації освітнього процесу для дітей з інтелектуальними порушеннями є ґрунтовна розробка відповідного науково-методичного забезпечення психолого-педагогічного супроводу.

Аналіз наукових досліджень. Останнім часом активно досліджуються різні аспекти такої новітньої освітньої технології, як супровід дітей з особливими потребами (Кобильченко, 2017; Мякушко, 2012, 2020; Обухівська, Жук, Ілляшенко, Луценко та ін., 2016; Скрипник, 2015; Трикоз, Блеч, Сухіна, Чеботарьова, Ярмола, Гладченко, 2020 та ін.).

Оскільки технологія являє собою модель комплексної підтримки та допомоги дитині з особливими потребами та її сім'ї, успішність реалізації психолого-педагогічного супроводу на індивідуальному освітньому маршруті, а значить й соціально-побутової та емоційної адаптації дитини залежить від багатьох факторів. На сьогодні досягнуто певних успіхів у їх визначенні. Зокрема, встановлено і наголошується на важливості: Раннього втручання(який має мати інтенсивний характер) у розвиток дитини (Сухіна,

Риндер, Скрипник, 2017 іа ін.); встановлення паритетних відношень батьків і спеціалістів (Чобанян, 2016); налагодження теплих й дієвих стосунків батьків зі своїми особливими дітьми (Склянська, 2018); з погляду інтегративної парадигми – відновлення й розвиток потенціалу особистості дитини (Кобильченко, Омельченко, 2019); координації діяльності установ корекційно-компенсаторної спрямованості (актуальним є налагодження взаємодії спеціалістів не тільки всередині одного відомства, а й між відомствами, щоб надавати міждисциплінарну й трансдисциплінарну терапію). Звісно, найнеобхіднішою умовою є узгодження взаємодії всіх учасників системи супроводу (І. Гладченко, О. Казакова, А. Чобанян, Л. Шипицина та ін.).

Координація зусиль різних людей у вирішенні в співпраці тих чи інших проблем дітей сьогодні визнається основою «педагогіки успіху»¹² (О.Казакова, В.Сухомлинський, К.Ушинський та ін.), що, своєю чергою, ставить виклик перед вчителем і психологом освітнього закладу до прийняття на себе певних менеджерських функцій. І оскільки супровід дитини з інтелектуальними порушеннями має спрямовуватись на розвиток її особистості в цілому та відновлення її продуктивних зв'язків з довкіллям (О. Чеботарьова, Г. Блеч, І. Гладченко, С. Трикоз, О. Мякушко, І. Сухіна та ін., 2016, 2019), ці функції мають стосуватися не лише соціальних груп, а й психічного розвитку дитини в цілому.

Своєю чергою, згідно сучасних уявлень щодо менеджменту освіти (Казакова, 1995, 2001 та ін.) та природничонаукової картини світу (Б. Кадомцев, Дж. Ніколіс, І. Пригожин та ін.), *управління як біологічними, так і соціальними системами (в яку включена дитина) можливе за рахунок керування умовами їхньої організації.*

Як наголошується в нейропсихології, *розвиток дитини слід спрямовувати згори* (Лурія, 2007; Архипов, Максимова, &Семенова, Н. Е., 2010; Семенович, 2015 та ін.). Особливо, у випадку наявних у дитини порушень розвитку (коли самостійне формування психічних функцій систем утруднено чи не можливо) саме дорослий має посприяти *самоорганізації необхідних систем*

¹²Відносно новий інтегрально-особистісний підходу педагогіки, який бере свій початок лише в другій половині двадцятого століття, але одержав поширення лише в останні 10-15 років.

психіки (процес організації структури якої відбувається у просторі й часі), виступаючи як більш високий рівень ієрархії та задаючи певний напрямок протікання процесів. І тому дорослому *важливо знати, чим і як управляти*.

Відповідаючи на перше питання, нами (О. Мякушко, 2020) було визначено (виходячи з системного підходу до формування й розвитку психічних процесів та з опорою на авторську *модель структури навчально-пізнавальних компетентностей*), що діяльність дорослого має спрямовуватися, передусім, на *активізацію* пізнавальної діяльності дітей та створення середовища, у якому б дитина відчувала себе безпечно та могла довіряти навколишньому соціуму. Лише за умови активізації психофізіологічних механізмів та особистості дитини, можливо вже приступати до її *навчання* (тобто: оволодіння предметним і процесуальним змістом тих чи інших програмових знань, розвитку емоційного та соціального інтелекту, вміння комунікувати з оточуючими людьми), а також до *формування вміння керувати своєю діяльністю та вчинками* (на доступному для дитини рівні), співпрацювати та спілкуватися з іншими, виходячи з соціокультурних норм суспільства.

Щодо питання «Як управляти?» слід зазначити, що в психологічній літературі широко представлені різноманітні методики, які стосуються тих чи інших аспектів розвитку дитини. Втім їх адаптація до дитини з порушеннями інтелектуального розвитку та їх узагальнення за напрямками корекційно-розвивальної роботи є окремою проблемою.

Актуальність питання зі створення максимально сприятливих умов для навчання, розвитку, виховання і соціалізації особистості з порушеннями інтелектуального розвитку, особливо на тлі інтенсивної модернізації вітчизняної освіти системи, переосмислення її підходів в контексті глобальних освітніх тенденцій, відмови від усталених стереотипів і традицій, обумовила **мету статті**: визначити в узагальненому вигляді найбільш підходящі сучасні технології щодо створення оптимальних умов для розвитку інтегративних якостей й компетентностей у дітей з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз та узагальнення наявної інформації з теми дослідження.

Виклад основного матеріалу та результати досліджень. Оскільки управлінська діяльність – це засіб досягнення мети, передусім слід *визначити стратегію (ідеал) і образ бажаного*. І вже після постановки цілей слід здійснювати вибір і застосовувати методи, що сприяють зміні стану системи. При цьому наданий вплив має (у максимальному наближенні) відповідати внутрішній природі речей. Саме тому, *враховуючи фактор часу*, слід керуватися принципом: «потрібні дії – у потрібний час». А при доборі підходящих для дітей освітніх технологій (як серед інноваційних, так й чи традиційних) – керуватися принципом їх *природовідповідності*.

Залишаючи поза уваги питання навчальної діяльності дітей, окреслимо психологічні рекомендації щодо створення оптимальних умов для розвитку у них таких інтегративних якостей й компетентностей, як стимулювання активності, формування соціального та емоційного інтелекту, навичок контролю та регуляції власних дій (з опорою на здоров'язберігаючі й природовідповідні стратегії та технології навчання й розвитку).

Як стимулювати активність дитини. Щоб дитина була працездатною, вона, перш за все, має бути спокійною. Тому важливо *створити безпечне і комфортне середовище*, а також *навчити її технікам заспокоєння*.

Першим кроком до збереження емоційної стабільності є *уміння розслаблятися*. Відповідно, як дітей, так і дорослих важливо цілеспрямовано вчити базовим технікам управління власним тілом.

Крім статичної релаксації, чудовим видом відпочинку й потужним засобом стимулювання активності підвищення працездатності кори головного мозку є *рух*. Тому так важливо надавати дітям простір для руху і стимулювати їх рухову активність, яка сприятиме й тренуванню їх вольових якостей. Також діти з інтелектуальними порушеннями потребують й більш сильної та частіше повторюваної *базальної стимуляції відчуттів* власного тіла (тактильних, пропріоцептивних й вестибулярних) та *сенсорної інтеграції*. Ефективною є й *сенсомоторна корекція*, основними блоками якої є дихальні та окоорухові вправи, розтяжки й так звані «повзання».

Важливим є ритм – він задається завдяки *організації простору* (його поділуна зони) та *часу* (складанню підходящого режиму дня й застосування

таймінгу, тобто контролю часу з використанням звукових чи інших сигналів).

Організації діяльності дитини в часі сприятиме подання режиму дня у доступній для неї візуальній формі, наприклад: *візуальний розклад* (який являє собою магнітну дошку або фланелеграф, на якій кріпляться піктограми режимних моментів і фотографії дітей) – допомагає дитині зрозуміти, що вона робила, і що буде робити протягом дня; *інтерактивний календар* – дає змогу дитині зорієнтуватись у часі (зрозуміти, яке сьогодні число, день тижня, місяць, пора року), а також побачити, які події відбуватимуться саме у цей день (наприклад, якщо очікується прийом гостей, можна прикріпити відповідну піктограму «Гості» і фотографії тих дітей чи дорослих, які прийдуть); *графік прибирання* – демонструє розподіл обов'язків між дітьми.

Ритм (як упорядкованість різноманіття) проявляється в естетиці (кольорах) й музиці. Тож впливати на настрій дітей дозволяє застосування *ресурсів краси і гармонії* – яскравих, естетично привабливих матеріалів, ігор з нестандартним обладнанням, захопливих та нетрадиційних технік (ниткопис, пластилінографія тощо); ритмічних віршів чи мелодій (пісеньок-забавлянок, ритмічної прози, слов'янських мантр тощо) у поєднанні з рухами тіла й рук (фізкультхвилинки, музичні «руханки», ігрові методи активного навчання – наприклад, вивчати математику, прослуховуючи музику або малюючи).

Ще однією з важливих граней *супроводу* дітей є налагодження теплих і безпечних стосунків педагогів й спеціалістів з ними. Зняти стрес у взаємодії допоможе *сміх* та *гра*. Налагодити стосунків з дітьми дорослим допоможе подолання різного роду негативних установок щодо них та їх батьків та встановлення з батьками дійсно партнерських відношень, що можливо завдяки *гуманістичному підходу* (коли діти сприймаються як (хоч і до певної міри) свідомі істоти, що мають потреби, мрії, прагнення, емоції, настрої, мораль) та *позитивному мисленню* (головною ідеєю якого є те, що людина за своєю природою є доброю й підсвідомо прагне до добра).

Формування соціального та емоційного інтелекту. З огляду на характерний для інтелектуальної інвалідності дефіцит адаптивної поведінки (тобто, невідповідність її соціальним і культурним стандартам), запорукою успішної міжособистісної взаємодії дітей є формування у них *соціального*

(«Розумію поведінку (інших й власну) та дію відповідно до ситуації») та *емоційного інтелекту* («Розпізнаю емоції й керую ними, розумію наміри, мотивацію та бажання (інших й власні)»).

Для того, щоб навчити дітей розпізнавати свої емоції, розширити їх діапазон, розуміти емоційні стани, справлятися з різними ситуаціями стресу та знаходити адекватні способи взаємодії з іншими найбільш підходящими є середовищні форми розвитку, зокрема, такі методи, як: Флортайм, контейнування емоцій, лялькотерапія, «хороводні ігри» та ігрова терапія.

Формування навичок контролю та регуляції власних дій. Базовою основою для формування у дітей навичок самообслуговування, самостійної праці, основ соціальної поведінки є *розвиток внутрішньо особистісного інтелекту* («Знаю, розумію, керую собою»). Допомогти навчити дітей планувати та здійснювати контроль за виконанням своїх повсякденних справ можуть *методи ерготерапії* та робота з *поопераційними мапами*.

Стане у нагоді й застосування різних видів візуальних помічників: *«візуальні засоби, що позначають»* допомагають орієнтуватися в просторі, виконують функції «зовнішньої» пам'яті (наприклад, послідовність прийняття душа, яка постійно висить у ванній кімнаті; рецептів приготування їжі, послідовність дій яких можна також представити у вигляді маленької ілюстрованої книжки-історіїтощо); *«динамічні візуальні помічники»* являють собою візуальну інструкцію як набір фотографій, що фіксують необхідний алгоритм дій, а також доповнені підписами та візуальними підказками у вигляді стрілок, знаків оклику, виділення кольором.

Для цілей психологічної корекції й виховання дітей з успіхом використовуються *методи поведінкової терапії*, задля чого розроблено цілий арсенал психотехнік (для формування бажаної поведінки: методика «негативного впливу», шейпінг, зчеплення, фейдінг; для закріплення бажаного стереотипу поведінки: методика позитивного і негативного підкріплення, методика контролю стимулу; для зменшення або згасання небажаного стереотипу поведінки: покарання, насичення, згасання – позбавлення всіх позитивних підкріплень, методика «штрафів» («оцінка відповіді»), «гіперкорекція», систематична десенсибілізація, міорелаксація, «жетонна»

техніка тощо),

І оскільки основою соціальної взаємодії є спільність чи розбіжність інтересів, слід чітко розуміти, що управління поведінкою являє собою систему заходів із *формування кодексу правил (принципів та норм) поведінки* людей в організації (що дасть змогу досягти поставлених цілей в задані терміни та з розумними витратами сил тощо).

З метою формування у дитини бажаної моделі поведінки, можна *скласти терапевтичну історію* для будь-якого випадку з її життя. Історія – це сукупність ідей, які можуть задовольнити досягнення поставлених цілей (бути чемним, сміливим, добрим тощо) та допоможе дітям з особливими потребами долати життєві труднощі (наприклад, перестати фіксуватись на сприйнятті власних фізичних вад як недоліків, замість цього цінуючи в повсякденні прості речі, які роблять нас щасливими).

Добре самим створювати книжки і врахувати, що особливим дітям, розважаючись чи дізнаючись щось нове, буде приємно бачити інших дітей, таких як вони (як, наприклад, у книгах серії *KidsLikeMe...Learn*, в які включені привабливі фотографії різних чарівних дітей із синдромом Дауна, їх братів і сестер).

Виплеснути накопичені емоції, зняти емоційне напруження у соціально прийнятний спосіб дозволяє творчість у будь-якому прояві. Також допоможе застосування методів арттерапії, зокрема, таких її видів, як ізотерапія та музична терапія.

Поведінка – є те, що людина реалізує в реальності. Втім, ми самі створюємо свою реальність (а робота нейронів і формування синапсів – лише частина цього процесу). Саме наші погляди визначають напрямок нашого життя, вони надають руху мозку, за цим ідуть дії, з'являються щасливі можливості, а потім мрія стає реальністю. Відповідно, для того, щоб дитина керувала власною поведінкою, важливо формувати у неї цінності, зміцнювати внутрішній стрижень особистості в рамках позитивного мислення.

Гарним інструментарієм розвитку *екзистенціального інтелекту* («Шукаю, усвідомлюю, дотримуюся великих сенсів»), а також формування позитивного «образу Я» є *когнітивна і позитивна психотерапія*. Нещасливими

нас роблять думки. І оскільки поведінка й емоції людини в основному залежать від того, як людина уявляє собі навколишню дійсність, з метою зміни поведінки в цих методах основну увагу приділяють: корекції думок про себе і про світ у сьогоденні та навчанню новим способам мислення.

Перспективи застосування когнітивного підходу до дітей з інтелектуальними і комбінованими порушеннями пов'язані з мотивуючими історіями та метафорами допомоги, які підтримують бажані зміни.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, запропонований у статті набір здоров'язберігаючих та природовідповідних технологій психологічного розвитку дітей з порушенням інтелектуального розвитку сприятиме підвищенню компетентності практичних психологів (особливо тих, кому доводиться працювати в інклюзивних класах чи групах, не маючи досвіду роботи з особливими дітьми) щодо сприятливих та оптимальних умов для гармонічного й цілісного тілесного, душевного і духовного розвитку дитини, який є максимально можливим, і стане гарною підмогою під час визначення стратегії й вироблення алгоритму індивідуальної програми розвитку дитини.

Список літературних джерел:

1. Кобильченко, В. В. (2017). *Теоретичні основи психолого-педагогічного супроводу молодших школярів з порушеннями зору*. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс».
2. Мякушко, О. І. (2020). Психолого-педагогічний супровід освіти дітей з комплексними порушеннями: погляд з точки зору менеджменту їхнього розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови, вип. 17*, стор.159-180.
3. Семенович, А. В. (2015). *Нейропсихологическая коррекция в детском возрасте. Метод заменяющего онтогенеза*. М.: Генезис (7-е изд.).
4. Сухіна І., Риндер І., & Скрипник Т. (2017). *Психологічна модель раннього втручання для дітей з аутизмом*. Сухіна І.В. (Ред.). Київ-Чернівці: «Букрек».
5. Чеботарьова, О. В., Блеч, Г. О., Гладченко, І. В., Трикоз, С. В., Ярмола, Н.А., Сухіна, І.В. та ін. (2020). *Психолого-педагогічний супровід навчання дітей з інтелектуальними порушеннями*. Ранок.
6. Шипицына, Л. М., Казакова, Е. И. & Жданова, М. А. (2003). *Психолого-педагогическое консультирование и сопровождение развития ребенка: пособие для учителя-дефектолога*. М.: ВЛАДОС.